

1793 թուականին, Դպիր Մնացականէ, որ ինքն ալ զբաղած է բժշկականութեամբ, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ:

Չեռագրին չորրորդ էջէն կը կսկսի՝ «Ծառաշաքանութիւն գրքոյս, այս է՝ որոյ աստ-գեալ է Մեծին Գրիգորի Նիւսացոյս, եւ ի հնուց փիլիսոփայից, վերնագրով, չորս թերթի վրայ ութը էջ գրուած մը, որուն առաջին երկու էջը գրաբար է, իսկ միւսները հայատառ թուրքերէն:

Գրաբար մասին մէջ, բժշկութեան նախաձայր Հեղինակները, ինչպէս՝ Արիստոտէլ, Պլատոն, Հեպոկրատ, Գր. Նիւսացի եւ ուրիշներ յիշատակելէ յետոյ, կը գծէ բժշկութեան սահմանը, ու կ'ըսէ՝ թէ մարդս կը հիւանդանայ անձին անզգուշութեամբ, շատակերութեամբ, ցրտառութեամբ, բարկութեամբ կամ այլեւայլ յուզումներով եւ խորհուրդ կու տայ՝ հետեւող ըլլալ բժշկարանին արձանագրած խրատներուն, հիւանդութենէ զերծ ըլլալու համար, եւ կը յարէ թէ՛ ինչպէս որ հոգեկան մեղքերու քաւութեան համար քահանայի կը դիմենք, նոյնպէս ալ մարմնային մեղքերու՝ այսինքն հիւանդութիւններու համար, հարկ անհրաժեշտ է դիմել բժիշկի. եւ կարող — հմուտ բժիշկի, որպէս զի արագ կերպով առողջութիւնը ձեռք բերուի, եթէ հնարաւոր է:

Ապա, Մնացական Դպիր, կ'անցի գծել Ծառաշաքանութեանը թուրքերէն մասը, զոր հարկաւ համաձայնեցուցած պէտք է ըլլայ հասկացողութեանը և, Պոլսոյ այն ատենի Հայ Ժողովուրդին, որ՝ ինչպէս գիտենք, աւելի թրքա-խօս էր, քան թէ աշխարհաբարախօս:

Կ'արժէ որ թարգմանաբար ներկայացնեմ հոս, այդ թուրքերէն գրուածին մէկ մասը. բաւական հետաքրքրական է այն եւ կու տայ մեզ գաղափար մը Պոլսական հին հայ համայնքին վրայ. ահաւասիկ.

«Փափաքեցայ գրել այս փոքրիկ բժշկարանս, թէեւ կարողութենէս վեր գործ մ'է, որովհետեւ ասանկ բաները աւելի հարուստ ու դրամ շատ ունեցող, հոգ չունեցող մարդու վայելէ է. բայց նկատելով՝ որ այդպիսիները կարեւորութիւն չեն տար, եւ եռանդ ունեցայ անոր ձեռնարկելու, ինչ այն մտածումով թէ, թերեւս պէտք ունեցողներ զայն կարգալու ըլլան, ինծի պէս մեղաւորի մը պարտք է հանել: Ի՞նչ ընեմ, երբեք ընեմ. ուստի այս պղտի գիրքը սկսայ գրել. եւ կապի Սուրբ Կրիստոսի վերջը հասցնէ, ինչպէս Նարեկ: Եւ այս՝ որպէս զի Հայ Ազգին մէջ այս գիտուած թիւնը ծաւալի, որովհետեւ ամէն ազգ իրենց յատուկ

բժշկական գիրքեր ունին. Յոյն ունի, Լատինը շատ ընտիրներ ունի եւ Արաբը՝ ամենաընտիրը: Այս գիտութեան արմատը թէեւ Արաբներէն է, բայց Լատինը զայն գերադասեցած է եւ մեծ յառաջագիտութիւն ըրած. Յոյնը իսկ Ֆրէնկներէն առնելով թարգմանած է, որպէս զի իր Ազգին մէջն ալ գտնուի եւ ուրիշի կարոտ չ'ըլլան: Եւ մեր Հայ Ազգը այնչափ եւ այնչափ գիտութեան սիրահար է (ծաղրական է այս տողը) որ՝ վերջէն ձեռք բերելքները թողնենք, նախապէս ունեցածները՝ այսինքն՝ Սուրբ վարդապետներու գիրքերը եւ իմաստասէրներուն խօսքերը եւ ամէն տեսակ վարդապետներու քարոզութիւններն ալ կորսնցուցած է, հոգին տակը թողած է. ի՞նչ աղուար գիրքեր ունեցած ենք, որոնց անուէր կայ իրենք չկան, անուննին միայն լսած ենք:

Ուրիշ ազգերու նայելով օրինակ առնելու ենք, արտաքին գիրքերը թողնենք, եկեղեցական գրեանն ալ կորսնցնելու վրայ ենք, քանզի հա, Ազգին մէջ մեկ դասակարգ կայ. մէկը հարուստ ու ընչեղ, որ ոչ կերպով ուսման փափաքող չէ. եւ չի սիրեր ոչ եկեղեցական, ոչ ալ արտաքին գիտութիւնները, իր միակ մտածումն է լաւ ուտել — խմել, աղէկ հագուել — սքուրլ, եւ երգի, ուրախութեան, զուարճութեան ետեւէ ըլլալ: Միւսը՝ գինեւորն, որ ճարանի յաճախորդ, խաղ ու նարտ ու թուղթ խաղալէ անդին չ'անցնիր. իսկ երբորդ դասակարգը աղքատ ու չքաւոր, բանի մը կարող չէ. ոչ չարին հետամուտ է, ոչ ալ բարիին, հանգիս կ'ընայ իր օրապահիկը ճարելու զբաղել: Գալով վարդապետներու, Աստուածաբաններու եւ գիտութեան վաստակաւորներու, ասոնք ալ՝ տեսնելով որ իրենց ականջ կախող կամ հետեւող չկայ կը թուանան ու կը յուսահատին. չէ որ խօսողի մը առջեւ ունկնդիր ալ գտնուելու է. սակայն՝ սաղաթեական դրածու մտիկ ընող շատ կայ, մինչ գիտուններու ոչ միայն չեն մօտենար, ալ եւ՝ զանոնք կախարդ ածականով կուրակեն ու կը ծաղեն: Բարձրաւն Աստուած սոյն գիտութիւնները կենդանիներու համար չտուաւ, այլ մարդ-դոց. ուստի՝ հարկ անհրաժեշտ է, որ բուսականներու, կենդանիներու, եւ հանրային մարմիններու յատուկութիւնները սորվենք եւ անոնցմէ՝ մեր մարմնային առողջութեանը վերաբերեալները ճանչնանք, ինչպէս նաեւ հեղուկները, ջուրերը, օդները, սպեղանիները եւ այլն, որոնք պարզեւուած են մարդու առողջութեանը համար եւ իրեն բուժարար այլազան հիւանդութիւններու: Պէտք է որ ասոնց բոլորին հետեւող ըլլանք եւ հետեւողներուն ալ յարգը գիտնանք: Թէեւ՝ գնահատութիւն ըսուած բանը գոյութիւն չունի այս աշխարհի մէջ, բայց եւ վստահ եմ որ կը գտնուին քանի մը զէս գնահատողներ եւ ինծի ողորմիս կը հանեն, որով այս աշխատութիւնս պարապը եղած չըլլար: Ի՞նչ ընեմ, հարուստ չեմ՝ որ կտակ մը ընէի, որպէս զի աշխարհի մը թողած ըլլայի. ուստի այս գրքոյկս պատրաստեցի մեծ գովաւորութեամբ. մեծ Հեղինակներու եւ իմաստասէրներու եւ վարդապետներու գործերէն քաղեցի եւ հաւաքեցի պարզ հասկնալի բառերով. կ'աղաչեմ Ձեզ ողբն թերցող եղբայրներ, ներող եղէք թերութիւններուս եւ ինձ համար «Հայր մեր» մը «Ողորմիս» մը բռնեք...»

Դեռ շատ երկար է Մնացական Դպիրին այս Գիշատակարան-Ծառաշաքանութիւնը, որ

միանգամայն ամենատխուր պատկերն է այն ատենի Պոլսահայութեան բարոյական եւ մտաւորական ինկած վիճակին. ուրախաւիթ է սակայն դիտել, որ դար մը եւ աւելի առաջ Կ. Պոլսոյ հայութեան ճակտին քսուած այդ կեղտը, այլ եւս սրբուած, ջնջուած է գրեթէ, եւ այսօր նոյն Հայութիւնը կրնայ մինչեւ մէկ աստիճան պարծիլ իւր գիտնասէր եւ ուսումնասէր յառաջդիմութիւններով...

Յառաջաբանութիւնը աւարտած միջոցին, Մնացական իւր աշխատութեան պարունակած նիւթերուն վրայ ընդհանուր գաղափար մը կուտայ եւ առ այս՝ կը ներկայացնէ տեսակ մը Յուցակ թուրքերէն, ուրկէ կ'իմանանք թէ գործը երկու մասի է բաժնուած. առաջինը կը վերաբերի մարդկազմութեան, իսկ երկրորդը բոլոր հիւանդութիւններու յատուկ բուժական դեղերու եւ դարմաններու:

Մարդակազմութեան յուցակը ունի 25 գլուխ եւ կը խօսին՝
Ա. Մարդկային մարմինն կազմութեանը վրայ ընդհանրապէս: Բ. Մօր արգանդին մէջ սաղմը ինչպէս կը կերպարանաւորուի: Գ. Մարդու բոլոր անդամներուն պաշտօնավարութեանը վրայ: Դ. Մարդուս ուղեղին վրայ: Ե. Թէ ծծկեր տղան ինչպէս սնուցանելու է: Զ. Յօդուածներու կազմութեանը վրայ: Է. Մարդուս ստեղծման ժամանակը: Ը. Մարդուս գլուխին վրայ: Թ. Աչքի եւ անոր հիւանդութիւններուն վրայ: Ժ. Ականջին վրայ: ԺԱ. Բիթին վրայ: ԺԲ. Բերանին վրայ: ԺԳ. Սիրտին վրայ: ԺԴ. Փայծաւուն վրայ: ԺԵ. Լեարդին վրայ: ԺԶ. Փայծաղին վրայ: ԺԷ. Երիկամունքին վրայ: ԺԸ. Մաշկին վրայ: ԺԹ. Միզամանին վրայ: Ի. Ամորձիքներուն վրայ: ԻԱ. Զարկերակին վրայ: ԻԲ. Մէշիկէն վրայ: ԻԳ. Սերնդագործութեան վրայ: ԻԴ. Դաշտանի վրայ:

Թուրքերէն այս Յուցակին երկրորդ մասը գլխակարգութիւն չունի, բայց կը յայտնէ՝ թէ կը խօսի՝ դեղահատիկներու, փոշիներու, կեղամամուկներու, ոգիներու, սպեղանիներու, օշարակներու, դեղաջուրներու, խաւաններու, օշարակներու, դեղաջուրներու եւ այլ գործածական զանազան դեղերու մասին: Յուցակը կը փակէ թուրքերէն աղօթքով մը՝ որուն թարգմանութիւնն է՝ «Բարձրեալդ, ով Աստուած», յաջորդէ Մնացական ծառայիդ, ով Աստուած», ջորդէ Մարդակազմութիւնը, որուն վերնագիրն է՝

«Յաղագս կազմութեան մարդոյն, զոր ասացեալ է Մեծին Գրիգորի Նիւսացւոյն եւ աստուածաբան վարդապետի, համառօտեալ բաղդատաբար»:

33 էջերու մէջ ամփոփուած է Նիւսացւոյն այս գործը, եւ ունի ժէ գլուխ, եւ բնաւ չի համապատասխաներ թուրքերէն յուցակին գլխակարգութեան. հոն՝ ինչպէս տեսանք կին գլխակարգութեան. մինչ հոս 17 գլուխ: 25 գլուխ ներկայացուած է, մինչ հոս 17 գլուխ:

Ա. Գլուխը կը խօսի Մարդկային մարմինն կազմութեանը վրայ ընդհանրապէս: Բ. Խորաներ են, Յաղագս անդեան մանկան: Գ. Թուրքերէն յուցակին համաձայն է եւ կը ճառէ վասն Անդամոց դոյացութեան: Դ. Վասն ստեղծման Աղամայ, թէ որով ժամու ստեղծ զնա ման Աղամայ, թէ որով ժամու ստեղծման եւ գլխոյն եւ Աստուած: Ե. Վասն ստեղծման աչացն եւ ըղեղան: Զ. Յաղագս ստեղծման աչացն եւ որպիսութիւն ըստ կարգի: Է. Վասն ստեղծման ականջին: Ը. Վասն ստեղծման քիթին: Թ. Վասն ստեղծման բերանոյն: Ժ. Վասն ստեղծման սրտին: ԺԱ. Վասն ստեղծման թոքին: ԺԲ. Վասն ստեղծման լերդին: ԺԳ. Վասն ստեղծման փայծեղին: ԺԴ. Վասն ստեղծման լեղւոյն: ԺԵ. Վասն ստեղծման երիկամանցն: ԺԶ. Վասն ստեղծման փալիւրջալին: ԺԷ. Եւ ժԸ. Վասն ստեղծման երկրորեացն որ է՝ ձուբն:

Ըստ յուցակի՝ թէեւ ութը գլուխ կը պակսի, բայց ուշագրութեամբ դիտելով կը գտնենք, որ առաջին գլուխին մէջ ամփոփուած ու խտացուած են այդ պակասները:

Մարդակազմութեան ժէ. գլուխին յաջորդ էջին վրայ «Յաղագս վերջաւանութեան Առաջին Հատորոյ» տիտղոսով էջ մ'ալ կայ որ է՝ հետեւեալը.

«Աւարտեցաւ առաջին հատորն՝ կազմութեան մարդոյ եւ զամենայն պարագայիւր որ կայ ի մարդոյ, ի ներգրգոյս եւ ի արտագոյսոյ, եւ ամենայն փաստոց աւարտեցաւ եւ ակարութեան որ դիպի մարդոյ: Այլ եւս, տաւ ընդայ իշխանութիւնն որ իշխեն ի վերայ անդամոց մարդոյ, եւ մեղրակաց ներգործումն, եւ համեմատութիւնն, զամենայն ըստ կարգի եղաք, ըստ կանոնի քերդաղաց դոյ. եւ ամենայն փաստոց մեծն Գրիգորի Նիւսացւոյն, հայոց վարդապետի, եւ ամենիմաստ որդոյ եւ եւ փիլիսոփայից, եւ մանաւանդ մեծն Գրիգորի Նիւսացւոյն, հարազատ եկեղեցւոյն Բրիտանոսի, որ թարգմանեալ է ի վարդապետաց յունաց, եւ յեկեղեցւոյն հետեւեալ է ի վարդապետաց յունաց, Գալանոսի մանեալ է ի մեծ բժշկապետաց բանից, Գալանոսի յեկեղեցւոյն, եւ մեծ բժշկապետաց, եւ թարգմանեալ է ի յեկեղեցւոյն, եւ Բագարատի, եւ Բագարատի տիեզեւ եւ Արիստոտէլի եւ Բագարատի, եւ ամենայն ոլորտ տիեզեւ եւ Արիստոտէլի եւ Բագարատի, եւ մեծ վերստին ի լոյս բարբառս Հայոց, եւ Բագարատի, եւ մեծ վերստին ի լոյս բարբառս, մանկանցն եկեղեցւոյ եւ բարեսէր եկեղեցւոյն, յաւանականս: Զ»

Հատուկ շատ զարմանալի է, որ Մնացական Դպիր Չեռագրիս առաջին էջին վրայ գրված չէր Նիւսացին հայ վարդապետի վեղարով ու տարազով ներկայացնելէ յետոյ, այս Յիշատակարան գրութեան մէջն ալ զայն բացէ ի բաց Հայոց վարդապետ կը հրատարակէ, մինչ՝ աւելորդ է ըսել, թէ Գր. Նիւսացին՝ եղբայր Ս. Բարսեղի, Յոյն էր, ապրած չորրորդ դարու մէջ 330—400ի ժամանակամիջոցին:

Գր. Նիւսացույ անունով եղած Մարդակազմութենէն շատ օրինակներ կը գտնուի մեր մէջ եւ իմ հաշւոյս, ներկայս Զորքորդն է որ կը պատահիմ: Առաջին երկուքը տեսած եմ Պարիսի Bibliothèque Nationaleի հայերէն Չեռագրներուն կարգը, իսկ երրորդը՝ Իսկիւտարի Ս. Խաչ վարժարանի Մատենադարանին մէջ, անոնց մասին գրած եմ արդէն 1889 թ.¹:

Գր. Նիւսացին ունեցած է բազմաթիւ աշխատութիւններ, որոնց մէկ քանին, մանաւանդ Մարդակազմութիւնը հայերէնի թարգմանած են 717ին Կ. Պոլսոյ մէջ, Դաւիթ հիւպատ եւ Ստեփանոս Սիւնեցի Եպիսկոպոսը², եւ իրաւամբ գեղեցիկ էջ մը բացուած է այդու թերթորդ դարու հայ Բժշկական պատմութեան մէջ:

Ինձ այնպէս կը թուի թէ Ստեփանոս Սիւնեցույ թարգմանածն այս Մարդակազմութիւններուն հիմ եւ առաջնորդ եղած է: Ամենասերտ նմանութիւն մը կայ Գր. Նիւսացույ Հայերէն Մարդակազմութեան եւ Ապուսայիգի, Ամիրտովլաթի եւ Ասարի Բժշկարաններու մէջ գտնուած Մարդակազմութիւններուն միջեւ:

Մասնաւոր բաղդատութեամբ մը այս կէտը ուրիշ առթիւ աւելի լուսարաններու խոստմամբ, այժմ պարտաւոր կը զգամ զիս յայտարարել, թէ 1889ին Ղենեթիկի վանքէն հրատարակուած Նիմսիոսի Յաղագս Բնութեան Մարդոյ գործը, երբեք եւ երբեք Գր. Նիւսացույ Մարդակազմութիւնը չէ, ինչպէս արդէն Հ. Գար. Զարպէնէլեան ալ նոյնը կը խոստովանի իր «Հայկական թարգմանութիւնը

Նիմսիոս», (էջ 371) երկասիրութեան մէջ: Նեմեսիոս տարբեր հեղինակ մ'է, որուն առջաշնառութիւնն ալ թերեւս Ստ. Սիւնեցին թարգմանած ըլլայ, ինչպէս Հ. Զարպէնէլեանի հատորին վախճանը դրուած Յիշատակարանէն կարելի է մակարեւել:

* * *

Մնացական Դպիր Նիւսացույ Մարդակազմութիւնը աւարտելէն յետոյ, կ'անցնի երկրորդ մասին այսինքն բուն բժշկականութեան, եւ անոր սկիզբն ալ կը գծէ երկրորդ պատկեր մը ամենաայլանդակ, որ կը ներկայացնէ իբրեւ թէ ճալինոս բժիշկը երկայնամօրուս փաթթոցաւոր մը, փթոռի մը վրայ նստած, նարնջագոյն տաքատով ձախ ձեռքը համրիչ մը. խոհուն դէմքով: Աջովը կը քննէ ձախ բազկերակը գտակաւոր հիւանդի մը, որ դէմը նստած է կապոյտ շաւղար հագած: Երկուքին ալ դէմքը թուրք ջարդարները յիշեցնող վայրենիներու նման են. ոչ բժիշկի եւ ոչ ալ հիւանդի շնորհք ունեցող: Պատկերին վերի դին բժիշկին գլխին վրայ շրջանակի մը մէջ նոտրագիր գրուած է՝ այս ժալինոս բժիշկն է, իսկ հիւանդին վրայ՝ այս ծաւալարն է որ նայի: Կան նաեւ գեղարարական գործիքներու նկարներ, զոր օրինակ կշիռ, զրեխ, ունելի, վնասարան եւ այլն: Ճալինոսի եւ իր նայած հիւանդին ոտքերուն ներքեւ գրուած է՝ նոտրագիր, «Ասէ ժալինոս բժիշկն թէ, պարտ է երակն՝ ծախ ծեղն տեսնաս», յետոյ ուրիշ գործիքներ, որոնք թորիգ շիշ մը, մաղ մը, փոշի շիտող քալ մը եւ սանդ մը:

Իր այլանդակութեամբը սակայն, խորհրդաւոր է պատկերս, զոր եթէ Մնացական Դպիր աւելի գեղեցիկ կերպով շինած կամ գծագրել տուած ըլլար, խիստ հետաքրքրաշարժ յիշատակ մը թողած պիտի ըլլար:

Այս պատկերին կը յաջորդէ Բժշկարանը, որ ամբողջութեամբ է ինք թերթերու մէջ 18 էջով: Ունի չորս Գլուխ. Առաջինն Նիւթն, Յաղագս երակ տեսանելոյ, որ է նաւթը, երկրորդը կը խօսի Յաղագս քրտնելոյ, հիւանդին մահու եւ առողջութեան: Երրորդը վասն ծեղնլային՝ որ է աղբը, կերպը, հոտըն եւ զրամն, լաւն եւ վաղն ճանաչելոյ: Զորքորդ եւ վերջին Գլուխը՝ որ ամենաերկարն է, նուիրուած է, վասն ճանաչելոյ գոգըն եւ զղրամն գոգին:

¹ «Արեւելի» Կ. Պոլսոյ, Զ. տարի, թիւ 1731, 1 Նոյեմբ. 1889: Թիւ 1733, 4 Նոյեմբ. 1899: Թիւ 1928, 2 Յուլի 1890:

² «Պատմ. Սիւնեացի», Ստ. Օրբէլեան, Հատոր Ա, էջ 178: «Զամեան Պատմ. Հայոց», Հատոր Ա, էջ 178: «Հայկ. թարգմանութիւնը Նիմսիոսի», Ղենեթիկ 1889, էջ 371:

Ամիրտովվածի Օգուտ բժշկութեան աշխատութիւնէն առնուած են այս բոլոր գրուածները դոյզն փոփոխութիւններով եւ գրեթէ կիսատ, զոր Մնացական աւարտած պահուն կը գրէ հետեւեալը՝

«Աստուած, որ պիտի պատահի այսպիսի ցաւերս ի վերայ մարդոյ, նորա համար վասն մերոյ պիտոյից ստեղծեաց, եւ պատրաստեաց այսքան դեղորեան՝ խոտեղէնս, եւ այսքայն ծաղկներս, եւ մետալականս, եւ անանականս: Եւս առաւել ետուր իմաստութիւնս բժշկական ազգի մարդկան, որոյ ծանաչեն եւ գիտենան զգործութիւնս եւ ներգործութիւնս, զկշեռս եւ զլափս, որոյ տուողին նմա փառք եւ յաւիտեանս ամէն: Մնացական, ծառա, յիսուսի, քրիստոսի Փրկչին մերոյ Տեառն:»

Այս տողերէն յետոյ կը սկսի դեղորեից ցուցագրութիւնը, խիստ մանրամասն բայց ամբողջ հայատառ թուրքերէն, որուն վրայ ծանրանալ աւելորդ կը համարիմ: Հատորին 53 էջէն սկսած մինչեւ 378 էջը կը գրուէ այս տաճկաբարբառ դեղաբանութիւնը, ամբողջ ձեռագրին երեք չորրորդէն աւելին զոր հարեւանցի բաղդատութեամբ՝ կը գտնեմ թէ Ամիրտովվածի եւ Ասարի աշխատութիւններուն թարգմանութիւնն է:

Այս թուրքերէնին սկիզբն ալ դրած է Մնացական պատկեր մը, որուն մէջ՝ իբրեւ թէ Արիստոտէլ եւ Պլատոն փիլիսոփաները ներկայացուած են: Եւս չեմ տեսնում զի թիւերի թափով երկու տգեղ անձեր են ասոնք ձիթենիի մը ներքեւ բազմած: Արիստոտէլ աջ ձեռքը շիշ մը հեղուկ բռնած է, իսկ Պլատոն ձախով մը տերեւ մը. երկուքն ալ այսպէս՝ դեղաբարբառութիւնը յիշեցնել իմն ուղեւով: Բայց թողունք այս անշահագրգիռ պատկերն ալ եւ անցնինք կարգալ ձեռագրին վախճանը զետեղուած Յիշատակարանը, որ Հայ Բժշկական Պատմութեան տեսակէտով աւելի կարեւորն է եւ թանգարտէքը: Խոշոր նոտրագիր է այն՝ երկու էջի մէջ եւ է հետեւեալը,

Յիշատակարան: Գրգուս: Հեքիմարանի:

Եւ ահա աւարտեցաւ, Բժշկարան գիրքս՝ ամի տեառն մերոյ յիսուսի, քրիստոսի փրկչին մերոյ ՌԶԶԻՆ, եւ յաքարացւոց, ՌՄԺԻՆ, ըստմանին ԻԱԻՆ, յաւուրն սուրբան սէրիմ խանին:

Այլ եւ յիշեցնեմ վարժապետն իմ յեփեսոս, որուն իօնիցիալ բէիւն «սարգիս» Հանքաշին, եւ «սարգիս» Իօնիցիալ բէիւն «սարգիս», եւ «սարգիս» Բաշաշին, որոյ պարտէքն, ամի եւ, «սարգիս» Սահալին, որոյ պարտէքն, ամի եւ, «սարգիս» Բժիշկ էին, եւ բազում արհեստըս յաւանալ եմ ի սոցոյնս: Տեղ լուսաւորէ հոգիսն:

Յաւուրն՝ հայրապետութեան, մերոյ:

Եւ ի հայրապետութեան Տեառն զուկասու Աստուած ընտիր կաթուղիոսի ամենայն Հայոց, ի լուսակազմ, գահու տեղունեան ի սուրբ Էջմիածնի:

Եւ ի պատրիարքութեան Սրբոյ Երուսաղէմի Տեառն, Պետրոս սրբակենցաղ վարդապետի:

Իսկ եւ ի յառաջնորդութեան Կոստանդնուպոլիս, Տեառն Զաքարիա Արհի եւ աղքատներ եւ աստուածաբան վարդապետի: Աւարտեցաւ:

Սոյն Յիշատակարանէս կ'ուսանինք նախ, թէ Մնացական Դպիր 1793ին սկսած է գրել իւր Բժշկարանը եւ աւարտած երեք տարիէն 1796 Մարտ ամսի 21ին: Բայց կ'իմանանք նաեւ թէ ժ. Դարու մէջ ապրած են չորս Հայ Բժիշկներ, մեզից ցարդ անծանօթ, որոնք ուսուցիչ եղած են Զեռագրիս գրիչ Մնացական Դպիրին: Այդ չորս Բժիշկներն են՝ 1. Բժիշկ Համբարձում Պէքմէզճի օղլու, 2. Բժիշկ Ստեփան Սաչլու, 3. Բժիշկ Էքնատիոս Միսգէն եւ 4. Բժիշկ Սահակ:

Մնացական Դպիր, ասոնց ոչ միայն Ուսում (վարպետ) մակդիրը կու տայ, այլ եւ՝ «Բանաստեղծ», կ'անուանէ զանոնք, իմա ոչ թէ բերդող, այլ բան հնարող, դեղ ստեղծող: 1796ին՝ այս չորս Բժիշկներն ալ արդէն մեռած ըլլալու էին, որ Մնացական անոնց համար «Տեղ լուսաւորէ հոգիսն», կը գրէ. ունեցած էին արգեօք գրաւոր աշխատութիւններ, յայտնի չէ. բայց թողած էին երախտաւոր գէտ աշակերտ մը Մնացական Դպիրը, որ անոնց փորձառութիւնէն ուսանելով, ինքն ալ սկսած էր բժշկութեամբ պարապիլ եւ օր մ'ալ գրել այս Բժշկարանը, առանց որոյ անյիշատակ պիտի կորնչէին սոյն չորս Բժիշկները, եւ անոնց հետ նաեւ պիտի կորսուէր Բժիշկ Մնացական:

Սոյն կարեւոր Յիշատակարանը աւարտելէն յետոյ Մնացական Բժիշկ Կաթուղիկոսին ուղղեալ վեց տող ոտանաւոր մը կ'արձանագրէ՝ սա պէս.

«Ի հօրէ եւ ընտրեալ օւ հօւիւ բարի, Միտիար ըսբօրիչ հայրդ մեր արհի: Նըստեալ եւ յաղօռօջ քարօղէս ցրի. Աջորդ հաւուսն մերոյ Սրբույն Գրիգորի. Կարն իմ չէ բաւ, չեմ ծանօթ գրի. Արդ աղաքեմ ներել ինձ, մեղաւորի. Մնացականիս:»

Եւ այսու կ'աւարտի ամբողջ ձեռագիրը, որ որչափ ալ բժշկական ինքնահնար նորութիւն

մը չի պարունակեր, եւ կը ներկայանայ մեղ իրրեւ աջէն ձախէն քաղուած հաւաքածոյ մը, բայց կ'աւելցնէ խիստ կարեւոր էջ մը ԺԸ. դա-
րու Հայ Բժշկական Պատմութեան այն հինգ բժիշկներով, որոնք անծանօթ եւ անյայտ էին մեզ:

Բնրա, 10 Փետրուար 1921:

ՏՕԶԹ. ՎԱՏՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅ ԱԶԳԻ

ԵՒ ՅԱՏԿԱՊԵՍ ԿԱՐՆՈՅ

ՏԱՐԱԳՐԱԽԹԻՒՆԸ

ԳԵՐԾ. ՎԱԻԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԵՄԱՏ

(Հարմարութեամբ)

Այս միջոցին — բաց ի արդէն հարկեր հա-
գարներով կոտորեալներէն — հայ-մեան աշխարհ
մասը “հետադարձ էր” արդէն բնակավայրերէն եւ
ճամբան էր դէպ ի անապատ, մասամբ հոն հասած:
Ասոնց ամէնուն համար չէր արժեք հրահանգը, եւ
ասոնց ամէնուն համար կը մնար տարազրուութիւնն
իւր ամէն արհաւիրք: Նաեւ մնացեալ դուրսընայ
թուով Հայերը, որոնք տակաւին չէին հանուած
բնակավայրերէն, որոնք ուստի “պաշտօն” իւր թէ
պիտի չարտորդէին, շատ դիւրութեամբ կրնային
հասկըցուիլ այն Հայոց շարքին մէջ, որոնք “էրէնց
ի վերջ” դիւրաւ կրնար մեկնուիլ ուղուածին պէտ:
Այսպէս իրօք ալ մեկնուած է: Յանցաւորները
էին եւ “անունները” միայն պիտի նշանակուէին,
եթէ այս ալ կատարուէր: Ծածուկ հրամանները
Այս ամբողջին խորհրդի կէզմէր մ'ըլլալը կը տես-
նուի այն ծածկագիր հրամանով, որ ճշդէն 3 Սեպտ.
1915 թուականին է (Թ. 502)՝ ուղղուած Հայկական
կուսակալութեան, եւ որ կը հրամայէ. “կը յանձ-
նարարենք որ այն Բորձոգլուխներէն, զորոնք հրա-
մայած ենք ձեզի ընել, նախ Բորձոգլուխին յիշեալ
ազգին (= Հայոց) արտոյ լրաց, եւ թէ նոյնպէս
անոնց ենթարկէք կանայքն եւ որդիքն: Առ այս
“նայիմ” էջ 54—55): Ասի արդէն մեկնութեան
պէտք չունին:

Նաեւ գերմ. հիւպատոսները, որոնց ան-
ծանօթ էին ի հարկէ այսպիսի ծածուկ հրաման-
ները, կը զգային թէ հակահրամաններ եկած ըլ-

լալու են: Թողունք որ Տրապիզոնի հիւպատոսը
“Յոյս չունէր յաջողութեան” քանի որ վաղեմ
“Երիտասարդ - Թուրք Կոմիտէի հանդէպ ան-
գոր է” եւն (8 Սեպտ., Թ. 162)¹, Հայկական հիւ-
պատոսը կը տեղեկագրէր. “Ըստ երեւութիւն կա-
ռավարութիւնը քանի մ'օրէ ի վեր ընդհանուր
հրահանգ խաւրած է թէ այն Հայերն, որոնք տա-
կաւին իրենց բնակավայրերը կը գտնուին, հոն թա-
ղուին: Բայց եւ այդէն էք կ'աշխարհէի համարու-
նէրը որոշուին իւր Բորձոգլուխին: Հայկական մէջ գաղ-
թականաց օրական մահերու թիւը 25 է բարձրա-
ցած է 40ի, յետոյ՝ 60ի: Հոս ընկէ կը տիրէ:
միւս կայանները՝ զայրացած է ծանապանիչ: Բա-
նակի օթեւանները կարակուելու վտանգի մէջ
են: Զինուորական շահն իսկ կը պահանջէ որ գաղ-
թականները բժշկական խնամք ընդունին: Սակ-
ւաւ-մէրն իւր երկու իւր մէջ: Երթալով ան-
հրաժեշտագոյն կը դառնայ օգնութիւն մ'որեւէ
ձեւով, օրինակի համար Պատրիարքին միջնորդու-
թեամբ դրամ խաւրել” (9 Սեպտ., Թ. 164): Հաս-
տեղի որոշ կը գրէր Ատանայի հիւպատոսը՝ Բիւզէ.
“Գրան կողմանէ 31 Օգոստ. թուականաւ կայս-
րեականատանէ ելած ծանուցումը Հայոց մասին
պարզապէս աշխարհէի հետեւին է. որովհետեւ
Գուրը յետոյ այս տեղ խաւրուած վերահսկիչին
Ալի Միւնիֆ պէյի պնդելովն՝ այն կ'աշխարհէի
ընկնէ ընդէն: Իշխանութիւնը բնականապէս եր-
կրէր հրահանգին համեմատ կը գործեն եւ իւր
նախնի որոշութիւնն առնել խորհրդին հետեւ
նախնի Հայոց իւր հոս համաձայն (auf Order) աշ-
խարհել 1909ի երկրասարդ-մարտի-ն առիթն է որ
որոշութիւնն զուգորդուած: Կարելի է որ
ուշ-գերմ. մամուլը՝ հակառակ ցայտօ մարտի-ն
որոշութիւնն հրապարակած որոշութեան (Dementie)
մանրամասն զբաղի այս խժդժութեամբ: Բայց

¹ Տրապիզոնի նահանգին անունը չկար թալանաթի-
հրամանագրին խորագրին մէջ: Ասոր համար Հոգեւոր
(միաբանագրի իւր “Կատարական Օգոստ. 28 հեռագրին”) կը
գրէր Տրապիզոնի հիւպատոսին “Բիւզ օր յառաջ (իւր թէ
29 Օգոստ.) Գուրը վիշտէթներու մեծագոյն մասին, ի
հարկէ ի բաց առեալ Տրապիզոնը, հաղորդած է թէ տա-
րազրեալ Հայոց դեմ բռնութիւնները զարագապէս պիտի
պատժէ, եւ կրկնութեանց պարագային զաւառական իշխա-
նութիւնը պատասխանատուութեան պիտի ենթարկուին:
Գեպականատան ընդունած է այս շրջաբերական-հեռագրին
գիրք. Բորձոգլուխին մը: Կը խնդրէր որ (ձեր) արդէն տե-
ղեկագրած դէպքերուն մասին մանրամասնօրէն տուիք:
Եւ եթէ հաստատուին՝ յարմար ձեւով վաղիկ ուշադրու-
թիւնը հրաւիրէք յիշեալ շրջաբերական-հեռագրին վրայ
(7 Սեպտ., Թ. 161): — Ասոր պատասխանն է Bergfeld
հիւպատոսին գրածը. “Վաղիկ քով՝ որ տակաւին վերա-
դարձած չէ եւ Երիտասարդ-Թուրք Կոմիտէի հանդէպ ան-
գոր է, անհեղք քայլերէս յաջողութեան մը վրա յոռա-
Սակայն եւ այնպէս յանձնարարութիւնը կը կատարուի:
Բայց կը խնդրէր որ այս միջոցին Գրան յիշեալ շրջաբեր-
ական-հեռագրին պէտք տեղոյ գաւառական վարչութեան հա-
ղորդել տուիք” (8 Սեպտ., Թ. 162):

² Օտար մամուլը մասին այս դիտողութիւնը կայ
ունի անշուշտ այն իրողութեանց հետ, որոնց առջեւն առ-
նելու ճիգ կը ցուցնէ թուրք կառավարութիւնը: Փաստա-